

C İ L T 1

S A Y I 1

Y I L 2019

AKADEMİK TARİH VE ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

ATAD

JOURNAL OF ACADEMIC HISTORY AND STUDIES

V O L U M E 1

I S S U E 1

Y E A R 2019

Abdullah Sami Tekin

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5443-4758>

**KLASİK DÖNEM OSMANLI DEVLETİ İKTİSADİ VE İÇTİMAİ
DÜZENİNDE VERGİ SİSTEMİ**

Atf yapmak için: Abdullah Sami Tekin, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İçtimai Düzeninde Vergi Sistemi", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, (2019), s.52-71.

**TAX SYSTEM IN CLASSICAL ERA OTTOMAN ECONOMIC AND
SOCIAL ORDER**

To cite this article: Abdullah Sami Tekin, "Tax System In Classical Era Ottoman Economic And Social Order", *Journal of Academic History And Studies*, Volume:1, Number: 1, (2019), pp. 52-71.

Makale Geliş Tarihi: 15.12.2019 – Yayına Kabul Tarihi: 27.12.2019

ATAD

Çevrimiçi (online) erişim için <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataddergi>

ATAD

KLASİK DÖNEM OSMANLI DEVLETİ İKTİSADİ VE İÇTİMAİ DÜZENİNDE VERGİ SİSTEMİ

Özet: Devletlerin varlığını idame ettirmesinde ve halkına hizmette önemli gelir kaynaklarından birisi de vergidir. Sınırları çok geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı Devleti de diğer devletler gibi varlığını devam ettirebilmek ve bu geniş coğrafyada çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup olarak yaşayan nüfusuna hizmet etmek gayesi ile kendine özgü bir vergi alma ve toplama sistemi geliştirmiş ve bu sistemi coğrafyasında uygulamıştır. Vergi toplama ve taksimi devletin coğrafi yapısına uygun olarak teşkil edilmiş bir maliye teşkilatı marifetiyle gerçekleştirilmiştir. Bu vergi sisteminde devletin sosyal yapısını oluşturan yöneten kesim “askeri” vergiden muaf, yönetilen kesim “reaya” vergi mükellefi olarak kabul edilmiştir. Vergiler dini ve örfi kurallara göre Müslim gayrimüslim tabiiyete göre düzenlenmiş ve vergiler barış ve savaş zamanları, coğrafya vs. gibi durumlar gözetilerek belirlenmiştir. Vergiler devletin siyasi, askeri ve ekonomik durumuna göre şekillenen usullerle toplanıp merkezi bütçeye aktarılmıştır. Makalemizde Osmanlı iktisadi ve içtimai yapısı içerisinde Osmanlı vergi sistemi ve farklı isim ve şekillerde alınan vergiler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, vergi sistemi, sosyal yapı, klasik dönem, ekonomi

TAX SYSTEM IN CLASSICAL ERA OTTOMAN ECONOMIC AND SOCIAL ORDER

Abstract: Tax is one of the important sources for states in maintaining its existence and serving its people. The Ottoman Empire, whose borders spread to a very wide geography, developed a unique tax collection and collection system in order to maintain its existence like other states and to serve its population as members of various races, religions and sects. Tax collection and distribution had been realized through a financial organization established in accordance with the geographical structure of the state. In this tax system, constituting the social structure of the state the governing sector “askeri” was exempted from tax paying, but the ruled sector “reaya” accepted as taxpayer. The taxes were regulated according to religious and customary rules, according to Muslim non-Muslim nationality, and taxes were determined on condition of in times of peace and war, geography, and so on. Taxes were collected and transferred to the central budget by the procedures shaped according to the political, military and economic situation of the state. In this article, the Ottoman tax system and the taxes collected in different names and forms will be discussed within the Ottoman economic and social structure.

Keywords: Ottoman, tax system, economy, social structure, classical era

*Dr., Hava Kuvvetleri Komutanlığı, asamitekin@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5443-4758>

Giriş

Osmanlı Devleti klasik döneminde diğer dünya devletlerinde olduğu gibi temel üretim faaliyetleri tarım yanında şehir zanaatlarıydı ve vergiye tabi tutulan iktisadi saha esas itibariyle tarımsal üretimdi.¹ Tarımsal üretimden elde edilen gelirlerin büyük bir kısmına oluşturulan vergi mekanizması marifetiyle el konulmaktaydı. Elde edilen vergiler bu vergi mekanizması ile siyasi merkeze aktarılmaktaydı². Vergi toplama sistemini farklı din inanç ve içtimai düzen içerisinde bulunan farklı yönetim usulleri içerisinde işletilen bir maliye teşkilatı marifetiyle oluşturulan sistem ile toplanmaktaydı. Bu vergi sistemi, temelini İslam Hukukundan alan Tekâlif-i Şer'iyeye olarak adlandırılan Şer-i, Padişahın iradesi ile alınan Tekalif-i Örfiye olarak adlandırılan örf-i olmak üzere iki grupta incelenebilecek olan vergilerdir. Çalışmamız bu vergi sistemi içerisinde, Osmanlı Devleti Maliye Teşkilatı, Osmanlı Devleti Vergi Sistemi olmak üzere iki başlıkta incelenmiştir.

Osmanlı Devleti içtimai yapısında toplum genel olarak iki sınıfa ayrılmıştır. Bu iki sınıftan biri padişah tarafından dini ya da idari yetkilere sahip insanlardan meydana gelen askeri sınıf olarak adlandırılan yönetenler sınıfı, ikinci sınıf ise yönetime asla katılmayan ve reaya olarak adlandırılan çeşitli toplumun çeşitli katmanlarında bulunan farklı inanç ve ırklara tabi yönetilenler sınıfıydı. "Askeri", "raiye" şeklinde yapılan ayırımın temel ölçü, vergiye muhatabiyetti. Yönetenler yani askeri sınıf üretimde bulunmayıp vergi vermezken, reaya veya raiye devlete vergi vermekle yükümlü geniş bir kitleyi oluşturmaktaydı.³ Askeri sınıfta askerliği ifa edenler ve memur konumunda bulunanlar bu sınıfı oluşturmaktaydı. Bu sınıf içerisinde esasen askerlik görevinde bulunanlar bu görevleri karşılığında yıllık olarak bir mahallin ya da köyün gelirini devletten kendi adlarına toplama yetkisini almışlardır. Bu yolla gelirini sağlayanlar Tımarlı Sipahiler, Sancak Beyleri, Beylerbeyleri, Vezirler ve Enderun Ağaları gibi unvanlara sahip devletin üst düzey memurları ya da yöneticileridir⁴. Memurlar ise devlette yapmış oldukları hizmetlerinin karşılığında devlet hazinesinden ücretlendirilenler ile vakıf gelirlerinden ücretlendirilen çalışanlardır. Hazineden ücretlendirilenler

¹ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453) (İstanbul: Cem Yayınları, 2014), 361.

² Şükrü Nişancı, Osmanlı İktisat Zihniyeti, (İstanbul: Okumuş Adam Yayınları, 2002), 67-68.

³ Nişancı, Osmanlı İktisat Zihniyeti, 54.

⁴ Yusuf Hallaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet teşkilatı ve Sosyal Yapı (Ankara:TTK Yayınları, 2014), 105.

Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi

Uluŕe olarak adlandırılan gündelik ücret almakta olup bu ücretliler Kapıkulu askerleri, Enderun hizmetlileri, Kale Koruyucuları, Subaşılar, Asesbaşılardan oluşmaktaydı. Vakıfların gelirleri ile ücretlendirilenler, Müderrisler, Kadılar, Medrese öğrencileri ve mezunları ile yanlarında görev yapanlar ve akrabalarıdır. Bu grupta bulunanlar *ilmiye* adı altında vergilerden muaf tutulmuşlardır⁵.

Reaya olarak adlandırılan sınıfta kent, kaza ve köylerde yaşayanlar ile göçebe aşiret mensupları bulunmakta olup bu grupta bulunanlardan devlet tarafından askerlik görevi ile görevlendirilenler reaya sınıfından çıkmakta ve bu hizmetleri süresince vergiden muaf tutulmaktaydı⁶. Şehirliler, tarımsal faaliyette bulunmayıp geçimini ticaret, zanaat ve sanayi faaliyetleri ile sürdüren esnaflardan oluşan ve yaptıkları faaliyetler sonucunda vergilendirilen kesimdir. Şehirliler oluşturdukları çeşitli lonca teşkilatları ile örgütlenmişler ve idarede söz sahibi olmuşlardır. Şehirlerin gelişmesi ve ibadethaneler, imarethaneler, medreseler, hastaneler gibi sosyal donatıların artması, kanalizasyon, yol, su vs. gibi alt yapı hizmetlerinin inşası ile şehir nüfusu yıldan yıla artış göstermiştir⁷. Köylüler zirai faaliyette bulunan kesimi oluşturmakla beraber üretim ekonomisi ziraata dayanan imparatorluk içerisinde önemli bir yer tutmuştur. Reaya aslen devlete ait olan arazi üzerinde kiracı durumdadır⁸.

Osmanlı toplumunu yerleşim durumlarına göre üç kategoriye ayırmak mümkündür: şehirlerde oturan çeşitli düzeylerde yönetici, tüccar ve esnaftan oluşan şehirliler; tarımla işğal olan köylüler ve tam olarak yerleşik hayata geçememiş olan konargöçerler. Osmanlı ekonomisinin temeli tarıma dayandığından dolayı nüfusun büyük bir çoğunluğu köylerde yaşamaktaydı. Köylü kesiminin büyük bir bölümünü çift-hane sistemi olarak adlandırılan bir üretim metodu olan, imparatorluğun verdiği raiyet çiftliklerini çalıştıran, eken ve biçen köylü aileleri oluşturuyordu. Toprak sahibinin ölmesi durumunda çiftliğin parçalanmaması için ölen kişinin oğulları babalarının toprağını ortak olarak işleyip vergilerini ortak vermişlerdir⁹.

⁵ Hallaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet teşkilatı ve Sosyal Yapı, 106.

⁶ Hallaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet teşkilatı ve Sosyal Yapı, 106.

⁷ Hallaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet teşkilatı ve Sosyal Yapı, 106.

⁸ Ömer Lütfi Barkan, Türkiye’de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler 1, Cilt-1, (İstanbul: Gözlem Yayınları,1980), 133.

⁹ Nişancı, Osmanlı İktisat Zihniyeti, 59.

Konargöçerler ülkenin her yanına dağılmakla birlikte esasen Van, Erzurum ve Diyarbakır, Mardin bölgelerinde, Maraş ve Sivas arasında, Kızılırmak çevresinde ve özellikle Toroslar civarında nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmaktaydılar. Şehirlere gelince, temel olarak siyasi, idari, askeri işlerin görüldüğü bu alanlar aynı zamanda sınaî ve ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı merkezlerdi. Bu şehirler aynı zamanda kasaba ve köylerde üretilen tarım ürünlerinin pazarlandığı ve iktisadi hayata kazandırıldığı işte bu mekanizma içerisinde toplumun farklı yerleşim bölgelerinde yaşayan reaya verginin kaynağını oluşturan kesimdi¹⁰.

Osmanlı iktisadi düzeni temel olarak tarımsal faaliyetlere dayanan iktisadi bir yapıya sahipti. İmparatorluğun ekonomik düzeni için tarımın önemi hayati düzeyde önemliydi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, kendisini korunan, kontrol edilen topraklar olarak adlandırılan “memalik-i mahrusa” olarak tanımlamaktadır. Tarım faaliyetlerinde bulunan ve toplumun büyük kısmını oluşturan kesim, tarımsal faaliyetlerinin üretimi sonucunda elde ettikleri ürünlerin bir kısmını vergi olarak merkezi idareye vermekte ve bu yolla kendilerinin karşılayamadığı karşılıklı rızaya dayanan bir anlayışla güvenlik ve adalet hizmetleri almaktaydılar¹¹. XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı iktisadi yapısında devlet, tüm iktisadi faaliyetlerin egemen kurucu ve koruyucusudur. Osmanlı yönetiminin geleneksel iktisadi görevleri ona sosyal ve devletçi bir özellik kazandırmaktadır. Devletin temel felsefesi yanında, toplumun iktisadi ihtiyaçları bu görevleri şekillendirmiştir. İmparatorluğun genişliği, asker ve ordunun barış ve sefer zamanlarındaki ihtiyaçları, ulaştırma şartlarının olanaksızlığı, büyük vilayetlerin işe zorlukları, devletin ekonomiyi tek elden idare etmesini gerekli kılıyordu.¹² Devlet imparatorluk içerisinde iktisadi faaliyetleri ve onu oluşturan piyasayı kendi haline terk etmemiş piyasalara müdahalelerde bulunarak kontrol altında tutmuştur. Bu yolla ile tüketicinin hakkı üreticinin kârına karşı korunmuş ve piyasalarda denge sağlanmıştır. Devlet bu müdahaleleri memurlar marifetiyle değil esnaf loncaları marifetiyle yaparak olumlu yönde etki sağlamıştır¹³. Klasik dönem Osmanlı iktisat anlayışında başka önemli bir yön ise iktisadi faaliyette tüketici haklarının üretici karından önce gelmesi ve ucuz bol ve kaliteli ürünlerin sağlanmasıydı. Osmanlı iktisadi zihniyetindeki bir diğer önemli bir değer ise

¹⁰ Nişancı, Osmanlı İktisat Zihniyeti, 60.

¹¹ Niyazi Berkes, 100 Soruda Türkiye'nin İktisadi Tarihi, Cilt 1 (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1972), 59.

¹² Nişancı, Osmanlı İktisat Zihniyeti, 69.

¹³ Nişancı, Osmanlı İktisat Zihniyeti, 70.

Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi

“rekabet” ve “çatışma” yerine “işbirliği” ve “dayanışma” değerlerine öncelik tanınmasıdır. Bu yolla rekabetten dolayı oluşabilecek fiyat farklılıkları önlenmiş, esnaflar arasında dayanışma oluşturularak ekonomik düzen sağlanmıştır.¹⁴

1. Osmanlı Devleti Maliye Teşkilatı

Osmanlı Devleti’nde sağlam esaslar üzerine kurulan bir mali sistemin var olduğu söylenebilir. Bu sistem ani olarak vücut bulmuş değildir. Zamanla ve ihtiyaçlar doğrultusunda gelişmiştir. Osmanlı maliye teşkilatının başında Başdefterdar vardır. Başdefterdar Divan-ı Hümayun’da Maliye teşkilatını temsil eder¹⁵. Osmanlılar bu müesseseyi kendilerinden önceki Türk devletlerinden almışlardır. Osmanlı mali sistemi kökenleri bakımından Selçuklu geleneğinden ziyade İlhanlı geleneğinden etkilenmişlerdir¹⁶. İlhanlıların kullandıkları Defterdar-ı Memalik kurumunu biraz değiştirerek “defterdar” olarak uygulamaya koymuşlardır. Defterdar sayısı devletin toprak genişliğine göre artmıştır¹⁷. Defterdar tanımı XV. Yüzyılda kaleme alınmış olan Yazıcızade Ali’in Selçuknamesi Târîh-i Âl-i Selçûk’da geçmekte ve varlığı kesinleşmektedir¹⁸. Defterdar Fatih kanunnamesine göre de Padişahın mal varlığının vekili ve Sadrazam ise malının nazırıdır. Para ve defter hazinesinin açılması icap ettiğinde Defterdarın huzurunda açılır ve kapatılırdı. Bahse konu kanunnameye göre maliye teşkilatının başı baş defterdar Divan-ı Hümayunda Vezir-i Azamın sofrasında oturmak ve yemek yemek, padişahın mal varlığını korumak, hazine konularında maliyeden hüküm yazmak, Padişaha bilgi vermeden iki akçeyle kadar zam yapabilmek, sefere çıkılırken Padişaha yaklaşılarak konuşabilmek gibi ayrıcalıkları ve salahiyetleri olan bir memurdur¹⁹. Defterdarlar her Salı günü vezirlerle birlikte padişah huzuruna kabul edilirdi. Bu arzlarında mali konularla ilgili bilgilendirmeler yapardı. En önemli mesele ise Kapıkulu ocaklarına tahsis edilecek olan maaş ödemelerinin teminiydi. Bu konu Padişah ve sadrazam

¹⁴ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2014), 68.

¹⁵ İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi (Ankara: Cedit Neşriyat, 2008), 223.

¹⁶ Rıfat Günalan, Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2010), 17.

¹⁷ Mübahat Küttükoğlu “Osmanlı İktisadi Yapısı”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Cilt I (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür merkezi Yayınları, 1995), 513.

¹⁸ Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007), 91.

¹⁹ M.A. Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, 91.

içinde önem arz etmekteydi.²⁰ XVIII. Yüzyıldan itibaren Rumeli defterdarına Şikk-ı Evvel, Anadolu defterdarına Şikk-ı Sani ve Üçüncü Defterdara da Şikk-ı Salis adları verildi. XVIII. Yüzyılın sonunda ve III. Selim zamanında Nizam-ı Cedid sonrasında Şikk-ı Rabi isminde bir defterdarlık daha teşkil edilmiş ve bu defterdarlık Nizam-ı Cedid'in kaldırılması ile lağvedilmiştir²¹.

Osmanlı maliyesinde ilk maliye teşkilatı I.Murad devrinde Çandarlı Kara Halil ve Kara Rüstem tarafından kurulmuştur. Kuruluşunu müteakip eden yıllarda imparatorluk sınırlarının ilerlemesi sebebiyle gelir ve giderlerin miktarı ile çeşitliliği de çoğalmıştır. XVI. Yüzyıl itibari ile teşkilat en olgun ve fonksiyonel halini almıştır. Mali teşkilatta Defterdardan sonra Baş Bakıkulu, Cizye Baş Bakıkulu, Veznedarbaşı, Sergi Nazırı ve Sergi Halifesi bulunmaktadır. Baş Bakıkulu teşkilatta emrinde bulunan bakı kulları ile hazinenin alacaklarını tahsil eder, borçları hapis cezası dâhil zorlayarak tahsil ederlerdi. Borçlular Baş Bakıkulu hapishanesinde tutulurlardı. Alacak ve tahsilat kayıtları Bakı defterlerinde tutarlardı. Cizye Baş Bakıkulu cizye dolayısıyla hazineye borcu olanları takip ve tahsil ederlerdi. Veznedarbaşı, paranın tahsilâtı ve ödemelerine nezaret ederdi. Veznedarbaşı'nın diğer bir görevi ise mahiyeti altında bulunan veznedarlar ile beraber sikkeleri kontrol etmek, altın ve gümüşlerin ağırlığını tespit etmektir. Hazine işlemlerinin defterleri ise Sergi Nazırı ve Sergi Halifesi tarafından tutulmaktaydı. Defterdarlığa ait tüm kayıtlar, defterler, senetler, gelir ve gider cetvelleri maliye hazinesinde Defterdar Kapısında (Bab-ı Defter) saklanmaktaydı²².

Osmanlı Devleti Hazinesi esasen Dış Hazine, İç Hazine ve Enderun Hazinesi olarak üç kısma ayrılmaktadır. Dış hazine devletin esas hazinesidir. Genel gelirler burada toplanmakta ve masraflar buradan yapılmaktaydı. Sorumluluğu Defterdar ve Veziriazamda bulunmakla beraber hazinenin gelir kalemleri tımar gelirleri, cizye, adet-i ağnam vergileri, maden, liman, tuzla mukataaları, iç ve dış gümrük gelirleri, eyaletlerin göndermek zorunda olduğu irsaliyelerden oluşmaktaydı. İç hazine ve Enderun hazinesi padişahın özel hazinesidir. Dış hazine için kredi sağlayan bir hazine olarak da işlev görmüştür. Gelir sıkıntısı çekilen dönemlerde Padişah'ın onayıyla iç hazineden Veziriazam'a borç verilir Başvezir'de bu borcun ödeneceğini yazılı

²⁰ J.Von Hammer Osmanlı Tarihi (İstanbul: Kamer Yayınları, 2013), 126.

²¹ M. A. Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, 91.

²² M. A. Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, 93.

Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi

olarak bildirir ve kendi imzasıyla üzerine alırdı.²³ Aynı şekilde dış hazinede para kalmadığı zamanlarda iç hazineden boş verilmekteydi. İç hazinede paraya ilaveten değerli eşyalar ve mücevherler de mevcuttu²⁴. İç Hazinesinin gelir kalemleri haslar, cizye ve adet-i ağnam ve bazı mukataa gelirleri, Mısır eyaletinden gönderilen vergi gelirleri, darphane gelirleri ile hediyelerden sağlanan akçelerden oluşmaktaydı²⁵.

Osmanlı Devletinde Tanzimat'a kadar olan dönemde devletin gelir ve giderleri defterlere kaydedilmekle beraber modern anlamda bir bütçe uygulaması ve anlayışı görülmemektedir. Osmanlı Devletinde XIX. Yüzyıla kadar bu günkü anlamda bütçe yoktur. En genel tanımıyla bütçe gelecek yıla ait gelirlerin toplanması ve masrafların yapılması şeklini gösteren kanun metnidir²⁶. Bütçe dönemleri Güneş Yılı Bütçesi olarak ifade edilmektedir. Osmanlılar Milâdî Takvimi genellikle yalnız Hıristiyan devletlerle olan yazışmalarında kullanmışlardır. Maliye dairelerinde mukataaların iltizama verilmişlerinde çoğu kez Güneş Yılı üzerinden yapılan ihalelerinde Güneş Yılına ait ayların adlarını kullanmakla birlikte, her seferinde bu ayların rastladıkları ay yılı olan Hicrî yıllı ifade etmişlerdir. Bütçelerde ise, dönem başı ve dönem sonu hicri takvimin gün, ay ve yılıyla tanımlanırdı²⁷. Toprak vergilerinin güneş yılına göre toplanması ve Kameri Yıla göre ödenen mevacipler bütçe açısından sıkıntı yaratmıştır. Ayın kendi etrafındaki dönüş süresi tutularak hesaplanan Kameri Yıl, Güneş Yılına göre her otuz üç yılda, bir yıl kadar geri kalmaktadır. Bu yıla "Sıvış Yılı" adı verilmektedir. Osmanlı devletinde mali işler Kameri yıla göre düzenlenince, hazinenin zarara uğradığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine bir süre Güneş Yılı "Şemsi Yılı" kullanılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra 1925 yılında Miladi Takvim kabul edilince Kameri ve Şemsi Takvimler yürürlükten kaldırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun ilk dönemlerinde İslam mali sistemi kullanılıp ve zamanun ihtiyaçlarına göre hazırlanan Şeriat Bütçeleri uygulanmıştır²⁸. İslam bütçelerinde yer alan belirli gelirlerin belirli giderlere ayrılması Osmanlı bütçelerinde de aynen uygulanmıştır. Örneğin zekât, aşar ve Müslüman

²³ Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve İktisadi Tarihi 1300-1600, Cilt I (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 117

²⁴ M. A. Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, 96

²⁵ Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, 97

²⁶ Nişancı, Osmanlı İktisat Zihniyeti, 73-74

²⁷ Halil Salihlioğlu, 1524-1524 Osmanlı Bütçesi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 41, Sayı 1-4, 1985), 417-418.

²⁸ Filiz Giray, Maliye Tarihi, Bursa: (Bursa: Ezgi Yayınları, 2001), 130.

tüccarlardan alınan gümrük vergileri, yoksul, konut ve vergi tahsildarlarına yapılacak ödemelerde, haraç cizye ve yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergileri, köle, borçlu, gazi ve muhtaç askerler, memur ve kadılara yapılan ödemelerde kullanılıyordu²⁹.

Osmanlı Devleti'nde Başdefterdar'a bağlı olan maliye kayıtlarının tutulduğu Defterhane adı verilen bir defter hazinesi bulunmaktaydı. Aynı zamanda Defterhane-i Hakani eminliği ismi de verilen bu teşkilatta devletin tüm mali kayıtları muhafaza edilmekteydi. Tımar ve tahrir defterleri, ruzname defterleri, ahkâm defterleri burada toplanmıştır. Bu teşkilatın başı Defter Eminidir. Tanzimat'tan sonra bu kadroya Defter-i Hakani Nazırı denmiştir. Günümüzdeki karşılığı Tapu kadastro Genel Müdürlüėüdür³⁰.

2. Osmanlı Devleti Vergi Sistemi

Osmanlı Devleti kuruluşundan beri Müslüman bir ülke olduğu için devlet kurumlarının ve vergi sisteminin İslami ilkelere göre belirlenmesi doğaldı. Fakat Anadolu'nun yeni koşulları özellikle uzun bir süre gayrimüslim toplumları idare etme durumu toplum bünyesini eski İslam devletlerinden farklı hale getirmiştir. Bu durum gerek örfi vergi uygulamasıyla gerekse diğer vergilendirmeye ilişkin değişikliklerde vergi sisteminde kendini göstermiştir. Osmanlı Devleti mali siteminde vergiler iki bölümde incelenebilir. Bunlar temelini İslam hukukundan alan Tekâlif-i şer'iyye olarak adlandırılan şer-i vergiler ve Tekâlif-i Örfiye olarak adlandırılan devletin dâimî ve fevkalâde giderleri için hükümdârın irâdesiyle toplanan vergilerdir. Örfî vergilerden maksat, şer'î olmayan vergiler demek değildir. Çünkü şer'î ölçülere aykırı olmayan vergiler de İslâm hukûkunun kapsamına girmektedir. İslâm hukuku devlet başkanına gerek duyulduğunda vergi koyma yetkisi de vermiřtir³¹.

A. Tekâlif-i şer'iyye (şer-i Vergiler)

şer-i vergiler hükümleri fıkıh kitaplarında bütün ayrıntıları ile mevcut olan ve taksimatı dini esaslara uygun olarak yapılan vergilerdir. şeriat hükümleri hiçbir zaman değişmediği için konu ile ilgili hükümler Tanzimat'a kadar

²⁹ Ziya Karamursal, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 117

³⁰ Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, 98.

³¹ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (İstanbul: Cem Yayınları, 1995), 406.

Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi

geçerli olmuştur.³² Şer-i vergiler grubu içerisinde zekât, aşar, haraç ve cizye yer almaktadır.³³

Osmanlı devletinde zekât adı altında vergi alınmamaktaydı. Ancak hayvanlar ve ticaret malları üzerinden alınan, vergi konusu olan değerlerin zekâta konu olması bakımından zekâta dayalı vergilerdir. Hayvanlardan alınan vergiler zekât-ı sevaim niteliğindedirler. Bunlar Ağnam Resmi, Deve ve Camus Resmi ve Canavar Resmidir. Ağnam Resmi, Osmanlı İmparatorluğu'nda koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlardan alınan vergilerdir İslam hukukunda hayvanlar için nisab kırktı³⁴. Yani kırka kadar sahip olunan hayvanlardan vergi alınmazdı. Ancak Osmanlı Devleti'nde ülkenin koşulları dikkate alınarak ağnam 10 keçinin veya koyunun 1'inin devlete verilmesi şeklinde uygulanmıştır. Buna ondalık resmi ya da adet-i ağnam'da denilmiştir. Hayvanlardan alınan vergiler Tanzimat dönemine kadar değişik şekil ve isimlerle yer almıştır bunlar Otlak Resmi; hayvanların otlatıldığı dirliğin sahibine verilen resimdir³⁵. Yaylak ve Kışlak Resmi; sürü sahiplerinin sürülerini otlattıkları yaylak ve kışlakların sahibine başına yılda bir kez aynı veya nakdi olarak ödedikleri resimdir. Adet-i Ağnam; tımar sisteminin uygulandığı yerlerde tımar sahipleri tarafından alınan vergilerdi. Padişah veya vezir haslarında koyun ve keçi başına bir akçe olarak alınırken, sair tımar ve zeametlerde, beylerbeyi ve sancak beyi haslarında ve vakıflarda iki koyundan bir akçe olarak alınmaktaydı. Ağıl Resmi; adet-i ağnam vergisine ilaveten alınan, tutarı 300 koyun başına 5 akçe olan vergiydi. Geçit Resmi; hayvanların bir yerden başka bir yere götürülmesi esnasında alınan vergilerdir. Selamet Akçesi ya da Toprak Bastı parası olarak da bilinmektedir. Zebiha Resmi; şehir ve kasabalarda hayvanların kesimleri sırasında kasaplardan alınan vergidir. Bu vergiye serçin, derçin, dem veya kasaphane resimleri de denilmektedir. Ağnam Bacı; pazar ve panayır yerlerinde alınıp satılan hayvanlardan alınan resimdir. Yave vergisi; ait oldukları yerden kaçan hayvanların bulunması halinde hayvan sahibi tarafından ödenen vergidir. Vergi, hayvanın bulunduğu toprağın sahibi tarafından tahsil edilmektedir. Deve ve Camus Resmi; Osmanlı Devletinin kuruluşundan 1879-1880 yıllarına kadar ziraatta ve taşımacılıkta kullanılan hayvanlar üzerinden vergi alınmamıştır. Bunun başlıca sebebi tarımı ve nakliyeciliği teşvik etmek ve

³² Taner Timur, Osmanlı Toplum Düzeni, Ankara : İmge Yayınları, 1994), 228.

³³ Nişancı, Osmanlı İktisat Zihniyeti, 76.

³⁴ Giray, Maliye Tarihi, 86.

³⁵ Ahmet Tabakoğlu, İktisat Tarihi (İstanbul: Dergah Yayınları, 1994), 212.

korumaktır. Ancak 1880 yılından itibaren ziraatta ve nakliyede kullanılmayan yalnız süt, deri tüy vs. ürünlerinden yararlanılan her deveden 10 kuruş vergi alınması kararlaştırılmıştır. Aynı şekilde camus yetiştiren yerler 10 kuruş vergi ödemeye başlamışlardır. Canavar Resmi ise domuz besleyenlerden alınan vergidir. Bu vergiye Hinzır resmide denilmektedir. Anadolu ve Arabistan'da domuz besiciliği yapılmadığından bu vergi Rumeli illerinde ve Sırbistan'da ağnam resmi ile beraber uygulanmıştır.³⁶

Ticari Mallar Üzerinden Alınan Vergiler Gümrük vergileri ve İhtisap Resmi'dir. Osmanlı Devletinde hazine tarafından tahsil edilen Gümrük Vergileri önemli bir gelir kaynağı olmuşlardır. Bu vergilerin tumar ya da zeamet sahiplerine bırakılmadığı devlet hazinesine ait gelirler olduğu görülmektedir. Hem iç hem de dış ticaret Gümrük vergisi kapsamına alınmıřtır³⁷. İç gümrük Vergisi; herhangi bir ticari ürünün ülke içerisinde bir yerden başka bir yere nakledilmesi esnasında alınan vergidir. İç gümrükten alınan vergi "Masderiye" olarak adlandırılır. Dış Gümrük Vergileri; "Amediye", "Reftiye" ve "Müruriye" olmak üzere üçe ayrılmaktaydı. Amediye; yabancı ülkelerden deniz ya da karayolu ile gelen mallardan alınan vergidir. Reftiye; Osmanlı devletinden başka bir ülkeye gönderilen mal ve eşyadan alınan gümrük vergisidir. Müruriye ise yabancı bir ülkeden Osmanlı Devletine gelip burada tüketilmeksizin başka bir ülkeye gönderilen mallardan alınan vergidir. İhtisap Resmi "damęa", "mizan", "evzan", "ekyal", "yevmiye-i dekadın" (dükkân gündelikleri), "pazar bacı" gibi çeşitli adlar altında alınan vergidir³⁸. Pazar bacı Osmanlı Devletinin ilk ticari vergisidir. I. Osman, Karahisar ve Eskişehir pazarlarına satılmak üzere getirilen ticari mallardan, "pazar bacı" adında yük adetine binaen iki akçe ödenmesini buyurmuştur. II. Mehmet ve I. Süleyman kanunnamelerinde "bac-ı bazar", bir alışveriş vergisi olarak kabul edilmiştir. Pazara satılmak üzere getirilen küçük ya da büyükbaş canlı hayvanlardan "bac-ı ağnam" ile "bac-ı kirtil" alınması yasaladıştırılmıştır. Başta dokuma ve tekstil ürünleri olmak üzere pek çok üründen "bac-ı tamęa" vergisi alınırken, tahıl ürünlerinden "bac-ı kil", pazar yerlerine gelen yolcular dan "bac-ı revendegân", transit taşımacılıktan "bac-ı ubur," dış ülkelere götürülen

³⁶ Giray, Maliye Tarihi, 89.

³⁷ Giray, Maliye Tarihi, 89.

³⁸ Abdurrahman Vefik Sayın, Tekalif Kavaidi (Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 1999/352, 1999), 51.

Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi

ürünlerden de “bac-ı niyadet” vergisi alınmıştır³⁹. Bu vergi, özellikle Balkan topraklarında yaygındı. Doğu Anadolu’da da geçerliliğini uzun süre koruyan Uzun Hasan yasalarındaki tanımlamaya göre ve genel, bir vergi olarak bac ve haraç ismiyle uygulamada kalmıştır. Bu verginin yükümlüleri esnaf ve sanatkârlardı. Bu vergi ölçü ve tartı aletlerinin ayar ve kontrolü, esnaf ve sanatkârların denetimi, satılan malların karaborsa yaratmayacak şekilde dağıtımını sağlamak üzere alınmaktaydı. Vergi, mamul malların veya tekstil ürünlerinin tezgâhlarından çıkarılışında veya satışın sırasında topları ve parçaları üzerinde ayarının belirlenmesi amacıyla altın, gümüş ve bakır kaplara, at nallarına, terazi, kantar ve ölçü aletlerine damga vurma şeklinde tarh ve tahsil edilirdi⁴⁰.

Aşar ya da öşür vergisi Osmanlı Devletinde ürettikleri tarım ürünleri için köylülerden, onda bir oranında alınan vergidir. Aşar vergisi tarım ürününün üretildiği arazi para ödenerek sulanıyor ise oranı değişmekte ve yirmide bir olarak alınmaktaydı. Kelime olarak Arapça kaynaklı olan ve onda bir anlamına gelen çoğul hali de aşar olan sözcüktür. Aynı, nakdi ve maktu olarak tahıl ürünlerinden, meyve ağaçları ve otlaklardan alınmaktadır. Üçte bir ve yirmide bir oranlarında ürün çeşitleri, toprak verimi ve bölgesel şartlara göre tahsil edilmektedir. Osmanlı devletinde Aşar İslam’daki uygulamadan farklı olarak gayrimüslimlerden de alınmaktaydı. Ancak Osmanlı kanunlarına göre yükümlünün dininin aşarın oranının belirlenmesinde rolü olduğu yerler bulunmaktadır. Örneğin Bitlis livasında Hıristiyanlar beşte bir, Müslümanlar sekizde bir oranında aşar vergisi ödemekteydiler.

Haraç, şer-i vergi grubunda yer alan toprak üzerinden alınan bir vergidir. Dolayısıyla İslam vergi hukukunda yer alan hükümlerin büyük çoğunluğu bu vergi uygulamasında geçerli idi. Eğer bir ülke fethedildiği zaman ahalisini oradan kaldırmaz ve ellerindeki topraklar kendilerine bırakılarak, cizyeye bağlanırlarsa bu topraklara “haraç arazisi” ve bu arazi üzerinden alınan vergiye de haraç denilmekteydi. Genellikle Müslüman olmayanlardan alınan bir vergiydi fakat Müslümanların haraç topraklarına sahip olmaları durumunda bunlarda haraç ödemek zorundaydılar. Haraç vergisi İslam vergi hukukunda görülen şekilde kendi içinde “ Harac-ı Muvazzaf” ve “Harac-ı Mukaseme” olarak iki bölüme ayrılmaktadır⁴¹. Harac-ı Muvazzaf; ziraat

³⁹ Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, Bildiriler, Cilt I, , 9-10 Mayıs 2002, 174-176.

⁴⁰ Giray, Maliye Tarihi, 92.

⁴¹ Giray, Maliye Tarihi, 96-98.

yapılan miri araziden alınan maktu olarak alınan vergidir. Bu vergi türünün tahsilâtı tımar sahiplerine bırakılmıştır. Bu vergiler zaman ve yerlere göre farklı isimler almışlardır. Bunlarda toprağın kirası olarak, kişisel olarak ve ceza karřılığđ olarak alınanlar şeklinde üç gruba ayrılmaktadır⁴².

Toprağın kirası olarak alınanlardan “Resm-i Çift (Çift Akçesi)”; tasarruf edilen arazi üzerinden çift başına maktu olarak her yıl Mart ayında alınan vergilerdi. Toprak sahibi Müslüman çiftçiler, imamlar ile bir kısım hizmet erbabı ile Karaman Vilayeti güherçile imalathanelerinde çalışanlar bu vergiden muaf tutulmuşlardır.⁴³ Resm-i Zemin (Dönüm Resmi); sipahice tapuya verilmemiş arazi üzerinden, araziyi kullananların dönüm başına ödedikleri vergi idi. Bu vergide her yıl Mart ayında tahsil edilmekteydi. Resm-i Asiyap (Değirmen Resmi); dirlik içerisinde işletilen un ve zeytinyağı değirmenlerinden, değirmen başına her yıl 19 Temmuz ayında alınırđı. Resm-i Tapu; üzerine bina yapılarak veya harman yeri olarak kullanılarak tarımsal faaliyetin dışında bırakılan miri topraklardan peşin olarak belirlenen tutarlar şeklinde alınan vergilerdir⁴⁴.

Kişisel olarak alınanlardan “Resm-i Bennak”; Osmanlı toprakları sınırı içinde oturan, hiç toprağı olmayan veya yarım çiftten az yeri olan, çalışma gücü olduğu halde çalışmayanlardan, farklı miktarlarda alınan vergiydi. Vergi 1 Martta ödenmekteydi. İlmiye sınıfı bu vergiden muaf tutulmuştur. “Resm-i Mücerret”; çift resmi ödeyen çiftçilerle aynı evde bulunan evli olmayan az topraklı veya topraksız kişilerden alınmakta olan vergiydi. Aynı evde oturan bekâr çocuklara mücerret denilirdi. Verginin adı da buradan gelmektedir. “Resm-i İspenç”; Müslümanlardan alınan çift resminin karřılığđ olarak, Müslüman çiftçilerden alınan 1 Martta ödenen maktu vergidir. “Resm-i Aruz”; evlenen bayanlar için erkeklerden alınan vergilerdir. “Resm-i Duhan (Tütün Resmi, Kışlak Resmi)”; arazide geçici olarak yerleşen yani konargöçer durumdaki tebaadan kış aylarında alınan vergidir.

Ceza karřılığđ alınanlardan “Resm-i Çift Bozan”; haklı bir neden olmadan toprağını terk eden çiftçileri yükümlü tutan bir vergidir. Bu vergi Muharrem ayında alınmaktaydı. “Resm-i Cürüm ve Cinayet”; çiftçilerin ettikleri topraklarına, toprağın işlenmesi sırasında verdikleri zarar neticesinde ödedikleri vergilerdir. “Harac-ı Mukaseme”; miri araziden elde edilen

⁴² Giray, Maliye Tarihi ,96-98.

⁴³ Ziya Kazıcı, Osmanlı’da Vergi Sistemi,(Ankara: Bilge Yayıncılık, 2003), 94.

⁴⁴ Tabakoğlu, İktisat Tarihi, 197.

Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi

üründen, toprağın veriminde göre gayrisafi hâsıladan 1/10'dan yarıya kadar alınmakta olan bir haraç vergisiydi.

Cizye “kâfi gelmek, karşılığını vermek ve ödemek” sözlük anlamı bulunan devletin himayesindeki ve askerlik hizmetlerinden muaf tutulan Ehl-i Kitap olan Müslüman olmayan Yahudi ve Hristiyanlardan alınan bir vergiydi. Gayrimüslim tebaa içerisinde 14 ila 75 yaşları arasında olmak, sağlıklı, sakat olmamak ve iş gücü sahibi olmak ile ehl-i zimmet olma şartlarını taşıyanlar cizye vergisinin yükümlüsü sayılmıştır⁴⁵. Temeli Kur'anı Kerim'in Tevbe suresinin 29'uncu ayetinden almakta olup ayet-i kerimede “*Kendilerine kitap verilenlerden oldukları halde ne Allah'a, ne ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Resulünün haram kıldığını haram tanımayan ve hak dini din edinmeyen kimselere alçalmış oldukları halde elden cizye verecekleri hale gelinceye kadar savaş yapın.*”olarak geçmektedir. Bu vergiyi verenler cizyegüzar olarak adlandırılmakta ve Kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve gayrimüslim din adamları, hastalar, engelliler, ergin olmayanlar cizye vergisinden muaf tutulmuşlardır.⁴⁶ Cizye “Maktu Cizye” ve “Alerus Cizye” olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Maktu Cizye; Müslüman olmayan bir ülkenin fethedilmesinden sonra tarafların belli bir tutar üzerinden anlaşmaları ve bu tutarı Müslüman olmayanların ödediği bir vergidir. Alerus Cizye ise askerlik görevinden muaf tutulma karşılığı olarak kişi başı alınan bir vergidir⁴⁷.

B. Tekalif-i Örfiye (Örfi Vergiler)

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri var olan vergilerdir. Bu vergiler savaş gibi olağanüstü harcamaları karşılamak üzere hükümdarın emriyle alınan vergilerdi⁴⁸. XVII. Yüzyıl sonlarından itibaren olağan vergiler haline gelmiştir⁴⁹. Örfi vergiler şer'i olmayan vergiler anlamına gelmemektedir. Çünkü şer'i kurallarla çelişmeyen vergiler de İslâm hukukunun kapsamına girmektedir. İslâm hukuku devlet başkanına gerek duyulduğunda vergi koyma yetkisi de vermiştir. Avarız vergileri olarak da adlandırılırlar. Şer-i hukuk esaslarına dayalı vergiler doğrudan doğruya ürünlerden alındığı ve bireysel yükümlülüklerle dayandığı halde örfi vergiler Osmanlı toprakları üzerinde yerleşmiş veya konargöçer durumdaki her toplumu toplu şekilde

⁴⁵ Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Hukuki Sonuçlar*, Belleten, Cilt IV, Sayı 213, Yıl 1991, 562.

⁴⁶ Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, 240.

⁴⁷ Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA Cilt 8* (İstanbul:1993), 42.

⁴⁸ Sayın *Tekalif Kavaidi*, 63.

⁴⁹ Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, 241.

vergiden sorumlu tutuyordu⁵⁰. Tanzimat'ın ilanından önce mali mevzuatta yer alan örfi vergiler avarız vergileridir. Bu vergilerin toplanması için ayrı bir usul kullanılmıştır. Daha önce ülke nüfusu vergi hanelerine bölünmekteydi. Vergi ihtiyacı hâsıl olduğunda avarız hanelerinden vergiler toplanmaktaydı⁵¹.

Avarız vergileri 3 ila 10 haneden oluşan avarız hanesi denilen birimlerden tahsil edilirdi. Avarız vergilerinden muaf tutulanlar çıkarıldıktan sonra geri kalan köy veya mahalle nüfusu belirlenip belirli sayıda gerçek hane bir avarız hanesi sayılarak köyün veya mahallenin kaç avarız hanesi olduğu kaydedilirdi. Bir avarız hanesi 3-10 gerçek hane arasında değişmekteydi. Askeri ve dini hizmetlerde bulunan bazı gruplar, ulaştırma ve ticaret güvenliğini sağlayan derbent teşkilatına dâhil köylüler, köprülerin ve suyollarının korunma ve onarım hizmetlerini görenler, posta teşkilatına, menzillere, tuzlalara ve maden ocaklarına işçi ve çeşitli girdi sağlamakla yükümlü olanlar toplu olarak Avarız vergisinden muaf tutulmuşlardır. Avarız muafiyetleri bazen genişletilebiliyordu. Örneğin Avusturya savaşları bittiğinde olduğu gibi bazen avarız toplanmasına ihtiyaç duyulmamıştır⁵².

Göç, salgın hastalık gibi olağanüstü sebeplerle vergi ödeme gücünü azaltan olaylar vuku bulduğunda avarız hanesi sayısı azaltılabiliyordu. Örnek olarak, Kayseri avarız haneleri ile ilgili olarak daha önce yapılmış olan çalışmalarda řu sonuç çıkmıştır: 1621 ve 1650 yılları arasında dikkati çeker ölçüde dalgalanma göstermektedir. Bu dönemde 420 haneden 901,25 haneye kadar çıkmıştır. 1652 ila 1676 dönemlerinde 514 ile 506,25 arasında kalmıştır. Bu dalgalanmanın sebebinin tabii nüfus artışı, göç gibi etkileşimlerin tabii sonucu olduğu tahmin edilmektedir⁵³. Müslim ve gayrimüslim tüm bireyler bu verginin yükümlüsüydüler. Avarız vergileri çeşitli şekillerde olmaktaydı. Bunlar tarımsal ürünler üzerinden alınan "Nüzül", "Sürsat", "İştira", "Avarız akçesi", "İmdadiye-i Seferiye", "İmdadiye-i Hazariye" ve "İane-i Cihadiye" olarak yedi kısımda incelenebilir⁵⁴. Nüzül; Osmanlı Ordusu sefere çıktığı zaman konakladığı yerlere halkın un, arpa ve buğday gibi erzakları temin

⁵⁰ Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 410.

⁵¹ Giray, Maliye Tarihi, 101.

⁵² Giray, Maliye Tarihi, 101.

⁵³ Hava Selçuk, "Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkisi Bağlamında Avarız, Nüzul ve Sürsat Vergileri (Şeriyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Kayseri Sancağı)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:24 Yıl:2008/1, 159-201.

⁵⁴ A.Tabakoğlu, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi (İstanbul: Dergah Yayınları, 1985) 154-155.

Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi

etmesidir. Sürsat; savaşa giden ordunun yol boyunca konaklayacakları yerlerde gereksinim duydukları arpa, saman, un, koyun eti, yağ, bal ve odun gibi maddelerin devletin belirlediği bir fiyat üzerinden sağlanmasıdır⁵⁵. İştirak; Ordunun gereksinimlerinin direk olarak devlet hazinesinden erzak satın alma yöntemiyle yapılmasıdır. Avarız Akçesi; savaş harcamalarını karşılamak üzere, avarız hanesi başına alınan ve zaman içerisinde paranın değerindeki düşüşe paralel olarak miktarı arttırılan maktu ve nakdi bir vergidir. İmdadiye-i Seferiye; savaş harcamalarını karşılamak üzere tebaadan alınan bir vergidir.⁵⁶ Toplanan imdadiyeler bazen hazineye gönderilir bazen de doğrudan orduda görevli olan mareşal ve vezirlere verilir. Bu vergiden imam gibi din adamları ve yoksullar muaf tutulmuşlardır. Ayrıca köprücülük, derbentçilik ve ulaşım hizmetlerinde görev yapan kişiler ve devlete kereste, zahire ve kendir gibi ayniyat vermekle yükümlü köylüler bu vergiden muaf tutulmuşlardır. İmdadiye-i Hazariye; savaş zamanlarında ordunun giderlerini karşılamak için alınan bir vergidir. Aynı zamanda barış zamanında bütçe açıklarını kapatmak üzere de toplanmıştır. İane-i Cihadiye ise harp zamanlarında fazla harcamaları karşılamak amacıyla geçici olarak toplanan ve doğrudan merkeze gönderilen bir vergidir. Bu vergi kalemi tazimattan sonra yürürlükten kaldırılmıştır⁵⁷.

Osmanlı Devleti vergi sistemi içerisinde vergiler çeşitli yöntemlerle toplanmıştır. Vergi toplama "iltizam", "emanet", "dirlik", ve "malikâne" yöntemlerinden oluşmaktadır⁵⁸. İltizam yöntemi; devletin vergi toplama yetkisini anlaşmayla mültezim denilen üçüncü kişilere (veya bazı şirketlere) belirli bir bedel karşılığı açık arttırma usulü ile devretmesine iltizam yöntemi denilmektedir. Bu yöntemin kaynağı Fatih devrine kadar uzanmaktadır⁵⁹. Mültezim olarak seçilen özel kişiler devlete en çok miktarda vergi toplamayı taahhüt ederlerdi. Emanet yöntemi; vergilerin maaşlı devlet memurları marifetiyle tahsil edilmesi yöntemidir. Bu memurlara emin denilmektedir. 1840 yılında Tanzimat Fermanından sonra iltizam yönteminin kaldırılmasını müteakip yürürlüğe konmuştur. Dirlik, devlet hizmetlerinde çalışan kişilere görevleri karşılığında ödenen ücrete denir. Dirlik ya da tımar yöntemi denilen bu yöntemde, çoğunluğunu sipahilerin oluşturduğu hizmetlilerin dirlik

⁵⁵ Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Vergi Sistemi (İstanbul: Bilge Yayınları, 2005), 204.

⁵⁶ Ziya Karamürsel, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 182.

⁵⁷ Giray, Maliye Tarihi, 102.

⁵⁸ Giray, Maliye Tarihi, 112.

⁵⁹ Mehmet Genç "İltizam", TDVİA, Cilt. 22, (İstanbul: 2000), 154.

ödentilerinin (maaşlarının) bizzat para olarak ödenmesi yerine, bir grup vergileri kendi nam ve hesaplarına birer vergi toplama memuru gibi doğrudan doğruya almalarına dirlik veya tımar sistemi denir. Malikâne yönteminde, vergi toplama işinin kayd-ı hayat yani belirli bir süre için değil ömür boyunca iltizama verilmesidir. 1695 yılında yaygınlık kazanmış ve mukataalar özel kişilere satılmaya başlamıştır. Bu yöntemde mültezimlerin vergi toplamanın yanında idari ve inzibati hakları da bulunmaktadır⁶⁰.

Osmanlı Devleti mali isteminde vergi ödemeleri “Nakdi”, “Ayni”, ve “Hizmet” biçiminde” ödeme olarak üç şekilde yapılmıştır. Ayni ödemeler parasal ödeme haricinde üretilen ürün karşılığında yapılan ödemelerdir. Sefer sırasında askerin ihtiyacı olan un ve buğday ve hayvanlar için arpa şeklindedir. Nakdi ödemeler günümüz şartlarındaki vergi ödemeleri ile benzerlik taşımaktadır. Üretilen mal ve hizmete karşılık ödemenin akçe ile yapılmasıdır. Hizmet biçimi Osmanlı Devleti’nde kuruluşundan itibaren uygulanan bir ödeme biçimidir. İhtiyaç duyulan durumlarda kamuya ait görevlerin hizmet karşılığında vergi karşılığı yerine getirilmesidir. Donanma hizmetlerinde kürekçilik bu ödeme biçimine örnek olarak gösterilebilir⁶¹.

Vergi muafiyetleri vergi sistemi içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı Devleti’nde vergi muafiyetleri toplum içerisinde politik, sosyal, ekonomik ve hukuki anlamda pek çok işlevi yerine getirmekteydi. Toplumda askeri ve reaya sınıfı arasındaki ayrımını açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Diğer yandan devlet vergi muafiyeti marifetiyle önemli olan iş kollarında çalışanlara ve bazı üreticiler, göçmenler ve mülteciler gibi çeşitli gruplara malî destek sağlıyordu. Vergi istemi içerisinde muafiyetler “Dini muafiyetler”, Bölgesel Muafiyetler”, Hizmet Muafiyeti”, “Göçmenler” olarak dört grupta bulunmaktadır⁶². Din hizmetlerinde görev yapan müftü, imam ve Hz. Muhammed, Hz. Ömer gibi İslam dininin önde gelenlerin soyundan gelen kimseler vergilerden muaf tutulmuşlardır. Dergah ve zaviye ve türbe gibi dini müesseselerde çalışanlar ile şeyhler ve bu grupta yer alan kimselerin çocukları da dini muafiyet ile vergi vermemişlerdir. Dini muafiyet gayrimüslim din adamlarını da kapsamaktadır⁶³. Osmanlı Devleti’nde bazı bölgeler bölgesel muafiyet ile vergi kapsamı dışında tutulmuşlardır. Örnek olarak İstanbul

⁶⁰ Giray, Maliye Tarihi, 113.

⁶¹ Giray, Maliye Tarihi, 117.

⁶² Sadık Müfit Bilge, Bir Toplumsal Sınıf İmtiyazı Olarak Osmanlı Devleti’nde Vergi Muafiyeti, Düşünen Siyaset, Sayı: 28, 385.

⁶³ Bilge, Bir Toplumsal Sınıf İmtiyazı Olarak Osmanlı Devleti’nde Vergi Muafiyeti, 393.

Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi

Tanzimat'a kadar emlak, temettü, aşar, ağnam gibi vergilerden muaf tutulmuşlardır. Hizmet muafiyeti ile bazı kişiler yaptıkları kamu hizmetlerinden dolayı vergiden muaf tutulmuşlardır. Ülkede ulaşım güvenliğini sağlamak üzere dağ, geçit vb. yerlerde kurulan derbentlerde reaya, belli yol ve köprü gibi tesislerin bakım ve güvenliğinden sorumlu olan köy halkı, kalelerin bakım ve korunmasını üstlenmiş olan köy ve kasaba halkı ile saraya bazı hizmetleri sağlayan kimseler, sipahiler vb. vergiden muaf sayılmışlardır. Maden işçileri de bazı vergilerden muaf tutulmuşlardır. Ayrıca madenlerde çalışanların emeklerinin karşılığı ücret olarak, nakden verileceği gibi vergi muafiyeti şeklinde de ödenebiliyordu. Muafiyet sadece Müslümanlara tanınmamış, gayrimüslimlerde vergi muafiyetlerinden yararlanmışlardır. Örnek olarak kent savunmasına katkıda bulunan Sırp, Bulgar, Rum ya da Ermeniler hizmetleri karşılığında çeşitli vergilerden muaf tutulmuşlardır. Devletin uyguladığı zorunlu iskân politikalarından dolayı başka yerlere göç eden halk iki yıl süreyle vergiden muaf tutulmuşlardır. Bu vergi muafiyeti devlet dışından gelen yabancılara da tanınmıştır. Örnek olarak İspanya'dan kaçarak Osmanlıya sığınan halk beş yıl süreyle vergiden muaf tutulmuşlardır. İspanya kralı III. Felipe tarafından 1609-1612 yılları arasında İspanyadan sürülen yaklaşık 275.000 Müslüman ve Yahudi Kuzey Afrika'ya geçirilmişti. Bu insanlar bir kısmı daha sonra Uzeyr, Sis, Trablusşam ve Kars-ı Zülkadriye sancaklarına iskân ettirilmiş ve vergiden beş yıl süreyle muaf tutulmuşlardır.⁶⁴ Osmanlı Devletinde muafiyetler gibi ekonomik, sosyal, siyasal amaçlarla vergi istisnalarına da yer verilmiştir. Tarımı geliştirmek amacıyla ekili olmayan, boş toprakları tarıma açanlarda ekim süresi ve ürün çeşidine göre 1 ila 5 yıl arasında değişen aşar vergisinden istisna uygulaması vardır. Yine ülkede sanayi geliştirmek üzere gümrük vergisine yönelik istisnalar bulunmaktadır⁶⁵.

Sonuç

Osmanlı Devleti kuruluşundan çöküşüne kadar olan dönem içerisinde bir beylikten cihan imparatorluğuna dönüşmüş değişik coğrafi bölgeler içerisinde çeşitli ırk, din ve mezheplerden oluşan bir toplum yapısını barındırmış varlığını, içtimai ve iktisadi düzenini ayakta tutabilmek için kendine has iktisadi ve içtimai bir düzen oluşturmuştur. Bu iktisadi ve içtimai düzeni ayakta tutabilmek ve sürdürülebilmek için kendine has bir mali yapı

⁶⁴ Bilge, Bir Toplumsal Sınıf İmtiyazı Olarak Osmanlı Devleti'nde Vergi Muafiyeti, 397.

⁶⁵ Giray, Maliye Tarihi, 119.

içerisinde bir vergi sistemi uygulamıştır. Müslüman çoğunlukta bir tebaaya sahip bir tebaaya sahip olmasının yanında gayrimüslim tebaaya da sahip olduğundan dolayı vergi sistemi şer-i hukuk kurallarını aştığı görülmekte ve bunun yanında padişah iradesiyle alınan örfi bir vergi sisteminin de olduğu görülmektedir. Vergi toplamada temel esasın reaya arasında adalet kuralları çerçevesinde toplanması halkın hamisi devletin beka ve sürekliliğine dayandığı ve bu amaçlar kapsamında gelirlerin çoğaltılmasına yönelik olarak vergi kalemlerinin fazlalığı dikkat çekmektedir. Devletin yönetim modeli ve doğrultudaki vergi toplama sistemi şer-i hukuk kuralları ön planda tutulmasına karşın devletin sürekliliği esas alınmıştır. Askeri sınıfın ise vergi mükellefiyeti kapsamı dışında tutulması tartışmalı olup bu durum askeri sınıfın aynı zamanda halka hizmeti olarak düşünülebilir. Örfi vergiler ise Osmanlı Devleti vergi sisteminde şer-i hukuk kurallarının uygulanmadığı alanlarda tamamlayıcı unsur olarak yer aldığı görülmektedir. Vergilere yönelik olarak genel bir değerlendirme yapıldığında devletin halktan topladığı vergilerin temelini şer'i ve örfi vergiler oluşturmaktadır. Vergilerin adları, oranları ve miktarları ülkenin coğrafyasına göre farklılıklar gösterdiği, bölgenin özellikleri ve gelenekleri dikkate alınarak eyalet ve sancaklara göre farklılık gösteren uygulamaların bulunduğu, tabiyete göre ödenecek verginin oranının, zamanın ve kime ödeneceğinin belli olduğu, kişilerin değil hane halkı toplamının vergi mükellefi olarak belirlendiği, inanç durumlarına göre vergi çeşitliliğinin ve oranlarının bulunduğu, padişah iradesi ile belirlenen kıstaslara göre vergi muafiyeti ve istisnalarının tanındığı, vergilerin aynı, nakdi ve hizmet yöntemleriyle ödenebildiği görülmektedir.

Kaynakça

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243–1453)*. İstanbul: Cem Yayınları, 2014.

Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meseleleri*, Toplu Eserler 1, Cilt-1,(İstanbul: Gözlem Yayınları,1980).

Berkes, Niyazi. *100 Soruda Türkiye'nin İktisadi Tarih,i Cilt 1*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1972.

Bilge, Sadık Müfit. *Bir Toplumsal Sınıf İmtiyazı Olarak Osmanlı Devleti'nde Vergi Muafiyeti*. Düşünen Siyaset, Sayı: 28.

Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi

Ercan Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Hukuki Sonuçlar*, Belleten, Cilt IV, Sayı 213, Yıl 1991.

Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, C.8, S.42, İstanbul: Diyanet Yayınları, 1993.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.

Genç, Mehmet. "İltizam", *TDVİA*, Cilt 22.

Giray, Filiz. *Maliye Tarihi*. Bursa: Ezgi yayınları, 2001.

Günalan, Rıfat. *Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2010.

Hallaçoğlu, Yusuf , *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: TTK Yayınevi, 2014.

Hammer, J.Von, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Kamer Yayınları, 2013.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve İktisadi Tarihi 1300-1600*, Cilt I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Karamürsel, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara: TTK yayınları, 1989.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul: Bilge Yayınları, 2005.

Kütükoğlu, Mübahat "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Cilt I, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür merkezi Yayınları, 1995.

Nişancı, Şükrü, *Osmanlı İktisat Zihniyeti*, Okumuş İstanbul: Adam Yayınları, 2002.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2008.

Salihlioğlu, Halil, *1524-1524 Osmanlı Bütçesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 41, Sayı 1-4, 1985.

Sayın, Abdurrahman Vefik, *Tekalif Kavaidi*, Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 1999/352, 1999.

Selçuk, Hava, "Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkisi Bağlamında Avarız, Nüzul ve Sürsat Vergileri (Şeriyeye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Kayseri Sancağı)", Erciyes Üniwersitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:24 Yıl:2008/1.

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.

Tabakoğlu, Ahmet, *İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.

Timur, Taner, *Osmanlı Toplum Düzeni*, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 1994.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007.